

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У СОЦІОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ XIX СТОЛІТТЯ ЯК ОСНОВА СУЧАСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

IDEAS OF NATIONAL REVIVAL IN THE SOCIOLOGICAL THOUGHT OF THE 19TH CENTURY AS THE FOUNDATION OF MODERN UKRAINIAN IDENTITY

Стаття присвячена дослідженню ідей національного відродження XIX століття в українській соціологічній та суспільно-політичній думці й аналізу їхнього впливу на становлення сучасної української ідентичності. У центрі уваги – інтелектуальна спадщина ключових мислителів доби та представників народницько-гуманістичної традиції, які сформували ідейний каркас сучасного націєтворення. Розкривається, як концепти свободи, громадянської участі, культурної самобутності, історичної тяглості та локального самоврядування стали фундаментом уявлення про українську спільноту як про морально цілісне та політично відповідальне суспільство.

Особливу увагу приділено тому, що ідеї національного відродження, сформульовані українськими соціально-політичними діячами XIX століття, не були просто відображенням культурних або політичних процесів епохи. Вони становили фундаментальний процес переосмислення суспільної ідентичності, у межах якого історична пам'ять поєднувалася з новими соціальними й політичними концепціями. Завдяки цьому українська нація переставала трактуватися як суто етнографічна спільність і починала мислитися як активний суб'єкт історії – зі своїм набором цінностей, символів, громадянських практик та прагнень до самовизначення. Саме такий підхід створив інтелектуальне підґрунтя для сучасної національної свідомості.

У статті наголошується на тому, що ідеї національного відродження XIX століття стали тим історичним підґрунтям, на якому поступово формувалася сучасна українська нація, здатна інтегрувати історичну тяглість з демократичними цінностями та викликами сучасності. Така інтелектуальна спадкова лінія продовжує визначати напрямки розвитку українського суспільства, сприяючи зміцненню його громадянської солідарності та політичної суб'єктності.

Ключові слова: національне відродження, національна самоідентичність, історія соціології, історична пам'ять, націєтворення.

The article is devoted to the study of the ideas of national revival of the 19th century in Ukrainian sociological and socio-political thought and the analysis of their influence on the formation of modern Ukrainian identity. The focus is on the intellectual legacy of key thinkers of the era and representatives of the populist-humanist tradition, who formed the ideological framework of modern nation-building. It reveals how the concepts of freedom, civic participation, cultural identity, historical continuity, and local self-government became the foundation of the idea of the Ukrainian community as a morally integral and politically responsible society.

Particular attention is paid to the fact that the ideas of national revival formulated by Ukrainian socio-political figures of the 19th century were not simply a reflection of the cultural or political processes of the era. They constituted a fundamental process of rethinking social identity, within which historical memory was combined with new social and political concepts. Thanks to this, the Ukrainian nation ceased to be treated as a purely ethnographic community and began to be thought of as an active subject of history – with its own set of values, symbols, civic practices, and desire for self-determination. It was this approach that created the intellectual ground for modern national consciousness.

The article emphasizes that the ideas of national revival of the 19th century became the historical foundation on which the modern Ukrainian nation, capable of integrating historical continuity with democratic values and challenges of modernity, was gradually formed. This intellectual lineage continues to determine the direction of development of Ukrainian society, contributing to the strengthening of its civic solidarity and political subjectivity.

Key words: national revival, national self-identity, history of sociology, historical memory, nation-building.

УДК [94(477):316»18»]:316.3(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.79.1.1>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Грабовець І.В.

к.соц.н., доцент,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Криворізький державний педагогічний
університет
ORCID ID: 0000-0002-0704-4167

Черноус Л.С.

к.соц.н., доцент,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Криворізький державний педагогічний
університет
ORCID ID: 0000-0003-0916-7205

Постановка проблеми. Дослідження розвитку української соціологічної думки XIX століття має особливе значення для сучасної України, яка продовжує утверджувати власну ідентичність, цінності та духовну незалежність у складних геополітичних умовах. Саме в добу національного відродження українські мислителі заклали інтелектуальні основи сучасного розуміння суспільства, його структури

та культурних засад. В умовах імперського тиску й заборони українського слова вони формували соціальну філософію, у центрі якої стояла людина як носій національної свідомості, свободи та соціальної відповідальності. Цей інтелектуальний рух став реакцією на потребу у власному культурному голосі та намаганням осмислити суспільство як простір спільних цінностей і солідарності.

У контексті сучасних викликів – війни, глобалізації, інформаційної експансії та кризи ідентичності – осмислення історичних джерел національного самовизначення набуває нової актуальності. Ідеї українських мислителів XIX століття про свободу, гідність, самоврядування та культурну єдність стали фундаментом для формування сучасної української соціальної та політичної ідентичності. Вони створили підґрунтя для розуміння суспільства як моральної спільноти, заснованої на взаємоповазі, освіченості та прагненні до справедливості – цінностей, що сьогодні визначають шлях України до демократичного розвитку та європейської інтеграції.

Звернення до інтелектуальної спадщини таких науковців XIX століття, як Іван Франко, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Володимир Антонович, має особливу актуальність для сучасної України, яка переживає глибокі соціальні трансформації та боротьбу за утвердження власної ідентичності. Роздуми соціальних філософів XIX століття про зв'язок освіти, свободи й громадянської активності знову звучать напрощуд сучасно. Розгляд їхніх соціологічних ідей дає змогу побачити витоки тих національних наративів, на яких тримається сучасна ідентичність: ролі мови як символічного кордону, культури як простору самовираження та історичної пам'яті як механізму суспільної єдності.

Поглиблене переосмислення минулого, особливо в умовах російсько-української війни, є потужним каталізатором зміцнення національної ідентичності. Українське суспільство чітко відмежувалося від російської імперської традиції, а історичний досвід отримав нові сенси через призму власної боротьби за державність. Минулі досягнення, доповнені драматизмом сучасних подій – від Революції Гідності до героїчного спротиву російській агресії – утворили новий наратив, який слугує стрижнем для формування сучасної української нації. Цей наратив поєднує історичну тяглість, громадянську зрілість і прагнення свободи, що й робить його ключовим чинником консолідації українського суспільства сьогодні.

Отже, **метою** нашого дослідження є виявлення тягlosti соціологічних ідей національного відродження XIX століття та їхнього впливу на формування сучасної української ідентичності, громадянської активності й ціннісних засад суспільного розвитку.

Серед праць, які дають систематичний вступ у проблему і одночасно відображають розвиток української соціологічної думки від XIX до XXI століть, варто виокремити сучасні навчальні посібники та антології, які узагальнюють концептуальні підходи та соціологічні наративи просвітницької доби [1; 6; 7; 13; 14]. Такі праці показують, як у відповідь на імперський тиск формувалися уявлення про роль освіти, мови й громади в процесі національного відродження.

Питання становлення національної ідеї у цей період перебуває у фокусі досліджень як істори-

ків, соціальних філософів, культурологів та етнологів, так і політологів та соціологів. Така міждисциплінарність підкреслює багатовимірність цієї проблеми й підтверджує її стратегічну вагу для сучасної України. У працях В. Андрущенко, І. Беха, Л. Губерського, Ю. Зернія, С. Кримського, О. Майборода, Ф. Медведя, М. Михальченка, М. Повича, І. Райківського, С. Римаренка, Ю. Римаренка, М. Розумного, М. Степика, А. Фартушного, Л. Шкляра та інших українських дослідників порушуються питання збереження національної ідентичності та формування цілісної національної ідеї. Вчені підкреслюють, що українська національна ідея охоплює засадничі елементи державності – ідентичність, незалежність, суверенітет і соборність. Вона постає як ключовий духовний ресурс, здатний забезпечити розвиток зрілого громадянського суспільства й зміцнення внутрішньої єдності України на демократичних підвалинах [8, с. 11].

Водночас недостатньо дослідженою, але концептуально важливою частиною проблеми, яка має безпосереднє значення для сьогодення України, є соціологічний аналіз механізмів трансляції ідей національного відродження XIX століття у сучасні форми колективної ідентичності та громадянської солідарності.

Виклад основного матеріалу. Історичні витоки становлення української національної ідентичності сягають глибини століть: від політичної традиції Гетьманщини й формування козацьких інститутів до травматичного досвіду радянського панування та здобуття державної самостійності у фіналі XX століття. Визначальні переломні моменти – козацькі війни, національно-визвольні рухи XIX – початку XX століття, тоталітарні репресії та тривала боротьба за відновлення незалежності – створюють символічний каркас, на якому вибудовується сучасне уявлення українців про самих себе.

Наприкінці XVIII століття українські землі опинилися поділеними між двома великими імперськими утвореннями – Російською та Австро-Угорською монархіями. Політичні порядки цих держав істотно контрастували з традиційними формами самоврядування та суспільними практиками, сформованими на українських теренах. Однак саме в цей історичний період розпочинається епоха національно-культурного піднесення, що стала важливим фундаментом майбутніх визвольних прагнень.

Знаковою подією цього періоду став вихід у 1837 році в Будапешті альманаху «Русалка Дністровая», укладеного Яковом Головацьким та Маркіяном Шашкевичем [12, с. 88]. У його текстах оживали образи козацької доблесті та гетьманської державності, проголошувалися ідеї національного самоусвідомлення, свободи та єднання народу в боротьбі за власні права й гідність. Видання стало не лише культурним маніфестом, але й одним з перших інтелектуальних імпульсів, що сприяли формуванню модерної української ідентичності.

Політична думка України XIX століття формувалася в умовах майже тотального придушення

національного життя, панування самодержавних режимів і збереження кріпосницьких відносин, що безпосередньо визначало зміст наукових пошуків того часу. Саме в такому контексті кристалізуються дві провідні ідейні орієнтації: революційно-демократична, зорієнтована на радикальні перетворення суспільства й визволення народу, та ліберально-демократична, яка відстоювала поступову модернізацію, утвердження прав людини, розвиток освіти і громадянської активності [8, с. 12].

До революційно-демократичного напрямку належали Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та інші мислителі, які пов'язували майбутнє України із соціальним визволенням, антиімперським спротивом та утвердженням рівності. Ліберально-демократичну течію представляли Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов та значне коло науковців, які наголошували на реформуванні політичних інституцій, утвердженні правової держави, розвитку культури та освіти як умов формування політичної нації [5].

Поняття «національне відродження» було введено в науковий обіг такими істориками, як М. Грушевський, Д. Дорошенко та І. Крип'якевич [9]. Воно позначає процес пробудження національної свідомості, становлення модерної культурної традиції, розвиток української мови, літератури, історичної пам'яті та політичної активності. У цьому контексті І. Лисяк-Рудницький запропонував концептуальне розрізнення між «етнічним народом» – спільнотою, що існує завдяки мові, культурі та звичаям, – і «модерною нацією», що постає як політична спільнота, здатна до самоврядування, формування власних інституцій і вироблення спільних політичних цінностей. Учений виокремив три історичні фази розвитку української нації: княжо-феодалну, козацьку та модерну, кожна з яких відповідала новим формам самоорганізації, політичних практик і культурної символіки [9].

У першій половині XIX століття важливим етапом розвитку суспільно-політичної думки стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства та ідеї його представників – М. Гулака, М. Костомарова, В. Білозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Марковича, Г. Андрузького, О. Навроцького та інших. Їхнє бачення ґрунтувалося на принципах свободи, рівноправності та солідарності слов'янських народів, з чітким запереченням самодержавства й кріпацтва.

Центральною політичною метою братства було створення федеративної спільноти слов'ян, заснованої на християнських моральних засадах. Автором програмного документа – «Книги буття українського народу» – був Микола Костомаров, якого вважають одним з фундаторів української політичної думки. У своїх працях він наголошував на тому, що союз слов'ян не означає втрату національної ідентичності, адже кожна частина федерації мала зберігати автономію в управлінні, освіті, судочинстві, за спільних законів, єдиної системи мір і монет, свободи торгівлі та ліквідації кріпацтва

[3, с. 35–40]. М. Костомаров, як представник концепції «народного чинника» в політиці, ідеалізував українську демократичну традицію, духовність і братерське співіснування слов'ян. У Західній Україні близьким за переконаннями до кирило-мефодіївців був Володимир Подолинський – захисник природного права галичан на культурну самобутність і права українського народу на національне самовизначення [12, с. 89].

З позицій соціології ідея національного відродження, яку розробляли учасники Кирило-Мефодіївського товариства, віддзеркалювала масштабні зрушення у структурі колективної ідентичності. Її сутність полягала в переході від традиційних, локалізованих форм самоусвідомлення (пов'язаних з релігійною належністю, становою залежністю чи приналежністю до громади) до модерного національного самопізнання, заснованого на спільних культурних смислах, історичній пам'яті та уявленні про народ як джерело політичного суверенітету. У такому ракурсі братство функціонувало як соціальний інститут, що вибудовував нову модель громадянськості, у межах якої нація осмислювалась не як природжена або суто етнічна характеристика, а як результат усвідомленого вибору, взаємної солідарності та активної участі в суспільно-політичному житті.

О. Реєнт, І. Жиленкова у статті «Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі» відзначають, що XIX століття стало епохою глибоких трансформацій в етнополітичній динаміці українських земель. Саме в цей час формується і поступово зміцнюється українська нація як модерна форма існування етнокультурної спільноти. Проте ключовий територіальний чинник був порушений: кордон по Збручу фактично розділив український етнокультурний простір на два політично та адміністративно відмінні сегменти, що неминуче вплинуло на характер націєтворчих процесів [10]. У підросійській Україні модернізаційні зміни, оновлення соціально-економічних практик і поширення національної ідеї просувалися значно повільніше. Імперська політика ускладнювала інституційне оформлення національної свідомості, гальмувала політичну мобілізацію та модернізацію суспільства. У цих умовах українська ідентичність утверджувалася радше через культурні форми – мову, фольклор, літературу, – ніж через політичні механізми.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, ситуація була іншою. Політичні обставини, відносно ліберальніші форми управління та можливість ширшої участі в громадському житті створили соціальні умови для активнішої інтеграції українців у політичний простір Австрійської імперії. Тут швидше зростала національна свідомість, розвивалися інститути, здатні підтримувати процес націєтворення: від просвітницьких товариств до перших політичних об'єднань.

У другій половині XIX століття українська інтелектуальна та соціально-політична думка формувалася завдяки низці харизматичних і впливових постатей, серед яких особливе місце посідав Володимир Антонович. Його постать стала центром тяжіння для руху «хлопоманів» – групи польської молоді, яка свідомо переосмислювала свою культурну ідентичність, переходячи на бік українства. В. Антонович обстоював концепцію народного суверенітету, невід'ємних прав і свобод людини, ідею селянської демократії та принципи федералізму й соборності. У соціологічній перспективі це був проєкт формування модерного громадянства «знизу», де джерелом легітимності виступала не династія і не імперська держава, а сам народ як носій політичної суб'єктності [2].

Ідеї політичної емансипації українців, скасування самодержавної системи й ліквідації кріпацтва активно розвивав також О. Кониський – один з ключових діячів у заснуванні Товариства ім. Тараса Шевченка у Львові. У його інтерпретації національне відродження постає як багатовекторний процес, що поєднує культурну мобілізацію, політичну самоорганізацію та просвітницьку діяльність, спрямовану на розширення громадянських горизонтів населення. Саме через такі канали – друковане слово, видавничі ініціативи, мережі інтелектуальної комунікації – ідеї національного становлення транслювалися у широкі соціальні прошарки [12, с. 90].

Одним з ключових чинників, що постійно живив ідею консолідації українських етнічних земель, були історико-етнографічні дослідження, публіцистика та художня література, а також новітні філософські й соціологічні концепції. Поширення історичних знань сприяло формуванню колективної пам'яті та усвідомленню спільності історичної долі, зміцнювало почуття патріотизму й любові до рідного краю, його героїчного та водночас трагічного минулого. У свідомості народу відроджувалися образи визначних діячів, які стали символами боротьби за свободу та гідність України.

Національне відродження було тісно пов'язане з розвитком літературного процесу, діяльністю освітніх інституцій та культурних осередків. Саме в університетах і гімназіях виникали гуртки викладачів та студентів, які активно досліджували й популяризували українську історію, народну творчість, традиції та мову. Ці інтелектуальні середовища виконували роль соціальних лабораторій, де формувалася нова ідентичність, а національна ідея набувала конкретних форм через дискусії, переклади, видання книжок і створення культурних товариств [6, с. 14].

Із соціологічної перспективи поширення історико-культурних знань і діяльність освітніх гуртків можна розглядати як процес інституціоналізації національної свідомості. Вони виступали механізмами соціалізації, що інтегрували індивідів у ширшу спільноту, формували відчуття належності до нації та закріплювали нові моделі колективної ідентичності.

У другій половині XIX століття ідеї національного відродження в Україні набули особливого звучання завдяки працям Михайла Драгоманова. Він поєднував ліберально-демократичні принципи з концепцією федералізму, вбачаючи у самоврядних громадах основу суспільного устрою. Для нього нація не була лише етнографічною спільнотою, а радше, соціально-політичним утворенням, що формується через свідомий вибір, участь у громадському житті та розвиток культури [4].

М. Драгоманов наголошував на тому, що гарантією прав особистості може бути лише вільна громада, яка самостійно вирішує питання освіти, управління та судочинства. У соціологічному вимірі його концепція відображала перехід від традиційної моделі підданства до модерної моделі громадянства, де індивід стає активним учасником політичного процесу. Він категорично виступав проти будь-якої тиранії – як монархічної, так і революційної, – вважаючи їх несумісними з правами людини та свободою народу.

Іван Франко посідає особливе місце в еволюції української соціально-політичної думки XIX – початку XX століть. Його інтелектуальні погляди визрівали в добу зростання національно-визвольних настроїв і соціальної активності, коли українське суспільство шукало шляхи емансипації та утвердження власної суб'єктності. Франко розглядав народне повстання не лише як політичний акт, але й як спосіб утвердження соціальної рівності та справедливого суспільного ладу. Він вірив у можливість мирної еволюції, але не виключав необхідності застосування сили, якщо історичні обставини того вимагатимуть [11].

У баченні майбутнього в працях І. Франка домінували не стільки політичні змагання, скільки культурно-економічні імпульси. Суспільства, на його думку, поступово рухатимуться до форм співжиття, де взаєморозуміння та спільний інтерес переважатимуть над конфліктами. У цій перспективі І. Франко висував ідею всесвітньої федерації культурних народів – спільноти, де суперечки розв'язувалися б не війнами, а міжнародним виборним арбітражем [12, с. 92].

Загалом ідеї національного відродження XIX століття стали тим історичним підґрунтям, на якому поступово формувалася сучасна українська нація. Мислителі доби – від В. Антоновича до М. Драгоманова та І. Франка – вибудовували інтелектуальні засади політичної та культурної самосвідомості, утверджували бачення народу як суб'єкта суверенітету, а громади – як простору свободи, солідарності та демократичного самоврядування. У їхніх концепціях чітко окреслювався перехід від етнокультурної єдності до політичної нації, яка прагнула самостійності та повноцінної присутності в європейській цивілізаційній спільноті.

Цей інтелектуальний фундамент не розчинився у вирі XX століття, а набував нових змістів у національно-визвольних рухах, культурних ініціативах та політичних стратегіях різних епох. Ідеї сво-

боди, соборності й культурної унікальності живили боротьбу за державність у 1917–1921 роках, визначали світоглядну позицію української інтелігенції міжвоєнного періоду, ставали моральним кодексом дисидентського руху другої половини XX століття. Кожне покоління зверталося до спадку XIX століття як до джерела орієнтирів і внутрішньої опори.

Революція Гідності та війна, що розгорнулася після неї, радикально змінили уявлення про сучасних українських героїв. Постаті, які віддали своє життя за свободу, гідність та майбутнє країни, стали символами незламності, жертвності та національної віри у власні сили. Їхній образ увібрав у себе головний сенс ідей, що зародилися ще у XIX столітті, і продовжує формувати моральний каркас сучасної української ідентичності [15].

Сучасний етап російсько-української війни зробив процес переосмислення історичної пам'яті ще глибшим. Суспільство по-новому оцінило тяглість власної боротьби, усвідомило вагу подій минулого як чинників зміцнення національної стійкості та взаємної довіри. Події, що раніше мали інші інтерпретації, тепер прочитуються крізь призму тривалої боротьби за незалежність і право на власну суб'єктність.

Висновки. Отже, стає зрозумілим, що ідеї національного відродження, які формувалися в працях українських мислителів XIX століття, не просто були відображенням культурного чи політичного руху, а становили фундаментальний процес переосмислення суспільної ідентичності. Вони поєднували історичну пам'ять з новими соціальними та політичними концепціями, створюючи підґрунтя для сучасної української нації, яка вже мислилася не лише як етнографічна спільність, але й як активний суб'єкт історії з власними цінностями, символами та прагненням до самовизначення.

Сьогодні, коли українська соціологія відіграє ключову роль у дослідженні соціальних змін, відновлення та самоорганізації суспільства, звернення до джерел її становлення стає актом інтелектуальної тяглість. Вивчення соціологічної думки доби національного відродження не лише поглиблює розуміння історичного контексту, але й сприяє усвідомленню культурної та соціальної самодостатності українського народу. Це не просто науковий інтерес, а стратегічний крок до зміцнення національної ідентичності, продовження тієї традиції, що поєднує минуле й сучасність у спільному прагненні до свободи та розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антропологічний код української культури і цивілізації: у 2 кн. / О. Рафальський (кер. авт. кол.), Я. Калакура, В. Коцур, М. Юрій (наук. ред.). Київ: ІПІ-ЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. 536 с.
2. Гедін М. Погляди В. Б. Антоновича на процеси державотворення України. *Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія*. 2022. Вип. 27. С. 21–33. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/7878787/5243/%d0%93%d0%b5%d0%b4%d1%96%d0%bd.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

3. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: навчальний посібник. Київ: Генеза, 1996. 360 с. URL: https://uamoderna.com/images/biblioteka/Gritsak_history/rozdil_1.pdf.

4. Журба М. «Несвоєчасні» думки Михайла Драгоманова. *Вісник аграрної історії: науковий журнал*. 2023. № 43/44. С. 7–12. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/5865ddb9-d3df-4fec-ae7a-2efc21057f8c>.

5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Факт, 2006. 156 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zabuzhko/Filosofia_ukrainskoi_idei_ta_ievropeyskyi_kontekst_frankivskyi_period.htm.

6. Історія української соціології. XIX–XXI: навчальний посібник / за ред. В. Степаненка, К. Батаєвої. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с.

7. Ковальський Г. Традиціоналістський конструкт українського соціуму: монографія. Донецьк – Вінниця: ДонНУ, 2015. 147 с.

8. Ковальчук Н., Овсянкіна Л. Українська національна ідея на вирішальних етапах розвитку українського суспільства. *Освітній дискурс*. 2021. № 32 (4), С. 7–18.

9. Райківський І. Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2007. Вип. XII–XIII. С. 3–14.

10. Реєнт О., Жиленкова І. Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. 2019. № 1. С. 5–21. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2019_1_2.

11. Скляр В. Сучасна українська ідентичність в контексті етнологічних поглядів Івана Яковича Франка. *Іван Франко у творенні української національної ідентичності: збірник наукових праць / голов. ред.: О. Рафальський, П. Чернега. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М., 2016. С. 175–185.*

12. Соціологічні та політологічні студії: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. А. Лобанової. Київ: Каравела, 2018. 520 с.

13. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

14. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канішевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ: Компрінт, 2024. 232 с.

15. Чупрінова Н., Севрук І., Соколовська Ю. Історична пам'ять та національна ідентичність в умовах російсько-української війни (2014–2024 рр.). *Вчені записки ТНУ імені В. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 95–99. URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/3_2024/17.pdf.

Стаття надійшла у редакцію: 28.10.2025

Стаття прийнята: 20.11.2025

Опубліковано: 22.12.2025